

ERZURUM, AĞRI VE KARS KÜLTÜRÜNÜN MİLLÎ KÜLTÜRÜMÜZ İÇİNDEKİ YERİ*

SAİM SAKAOĞLU**

*Kültür*ü inceleme konusunun çeşidine göre ikiye ayırmak bir âdet haline gelmiştir. Bunlardan maddî planda yer alanlarını inceleyen koluna *etnografya* adı verilir. Etnografya, cemiyetlerin yaşayışlarında daha çok eşya olarak yer alan, yani elle tutulup, gözle görülen nesnelere inceler. Bir bölgenin dokumacılığı (halı, kilim, kumaş, vs.), giyecekleri (elbise, şapka, ayakkabı, vs.) hep etnografyanın konusunu teşkil eder. Kültürün bu dalının bir müzesi de vardır. Bu dalın inceleme konusu olan nesnelere sınıflandırılıp müzelerin raf ve camekânlarını süsleyebilir.

Folklor adını verdiğimiz dal ise, gözle görülmediği için müzelerde sergilenemeyen kültür ürünlerini içine alır. Ancak, folklorun konusu olan ürünler insan zihninde saklanır ve onların hareketleriyle, konuşmalarıyla kendisini gösterir. Bu ürünlerden bazıları dile getirildiği zaman bir değer ifade eder; zihinlerde kaldığı müddetçe, sadece saklanmış, fakat gün ışığına çıkarılmamış olur. Diğer bir bölümü ise, yaşayışımızın bir anında bizimle olur ve biz farkında olmadan onu adeta gözler önüne serebiliriz. Tahtaya vurup kulak memesini çekmemiz gibi.

Biz bu konuşmamızda, manevî kültür adını verebildiğimiz ikinci bölümü ele alacak, oradan hareket ederek bazı neticelere ulaşmaya çalışacağız.

Kültürümüzün tezahür şekilleri oldukça çeşitlidir. Bunların *edebî folklor* adını verebileceğimiz bir bölümü, hayatın çeşitli anlarında, bazen de safhalarında müracaat ettiğimiz anonim ürünlerdir. Çoğunluğu manzum olan bu ürünler, ancak yerli yerinde kullanıldığı zaman bir değer ifade eder; aksi takdirde alınmak istenilen netice ters yönde gerçekleşebilir. Bir atasözümüzün yanlış kullanılması, bir dua yerine bir bedduanın söylenmesi gibi. Bir kısım edebî folklor ürünleri ise çeşitli amaçlara bağlı olarak

* 6 Mart 1985'te Ağrı'da, Naci Gökçe Lisesi'nde, 15 Mart 1985'te Atatürk Üniversitesi'nde verilen, "Bölge Kültürümüzün Millî Kültürümüz İçindeki Yeri" konulu konferansın metnidir.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dekanı.

kullanılır. Eğlenmek için tekerlemelerin, çocuğu uyutmak için ninnilerin söylenmesi gibi.

Bu ürünler, bir milletin en eski kaynaklarında yer aldığı şeklini ya aynen koruyarak veya bazı değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelebilmiştir. Biz de en eski yazılı kaynaklarımızda bulabildiğimiz bazı örnekleri günümüzde de görebilmekteyiz. 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu içlerine doğru yol almaya devam eden atalarımız, fethettikleri toprakları Türkleştirirken kültürümüzün de damgasını vurmuşlardır. Onlar, geldikleri yerlerdeki, eşya, hayvan ve bitki adlarını aynen getirip Anadolu Türklüğüne armağan etmişlerdir. Ancak, geldikleri yerde bulunmayan eşya, hayvan ve bitkileri Anadolu'daki adlarıyla anmaya başlamışlardır. Bugün biz de benzer bir yolu tutmuyor muyuz? *Avakado* adlı Amerika menşeli meyveyi aynı adla ülkemizde yetiştirmiyor muyuz? Son yenilik *video*, Türk dilinin dört kaidesine birden aykırı olmasına rağmen dillerden düşüyor mu?

Atalarımızın anayurtlarından ayrılıp yeryüzünün değişik bölgelerine yerleşirken kültür ürünlerini de beraberlerinde getirdiklerini söylemiştik. Onlar, böylece, aynı kökten beslenen bir ağacın bütün dallarında aynı meyvenin yetişmesi gibi, yeni vatanlarında hep benzer duyguları dile getirmişlerdir. Bir ağacın bir veya birkaç dalının kabul edebileceği diğer bazı benzer meyvelerin aşılınması gerçeğinde olduğu gibi, atalarımız da yadırgamayacakları kültürlerden tesirler almış, ancak onları millî benliklerinin içinde eritmesini bilmişlerdir. Aynı kültürün küçük farklarla karşımıza çıkmasını tabii karşılıyoruz. Büyük bir meyve ağacı düşünelim. Daha çiçek açarken bile bütün dallarda bir birlik göremeyiz. Meyveler güneşle ne kadar temas ederse o kadar erken olgunlaşır; toplanıp yenilecek hale gelir. Bir dut ağacından bir buçuk ay meyve alabiliriz. Bunların büyüklükleri, tadları, renkleri, hasılı hemen bütün hususiyetleri küçük farklılıklar gösterir.

Kültür ağacımızın meyvelerinin de kökünden uzaklaştıkça bazı değişikliklere uğramasını tabii karşılıyoruz. Elbette bizim kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bir soyun kültürü bu tür değişmelere uğrayacaktır. Ancak, başka ülkelerin topraklarında yaşasa bile onlar, aynı kökten geldiklerini unutmamışlar, o ağacın tadını, kokusunu, rengini aynı güneşin ısıttığı dünyamızda başka bir topraktan beslenerek yaşatmaya çalışmışlardır. Nasıl ki bitkiler, yetiştikleri coğrafi bölgelere göre kendilerine has birer yayılma sahasına sahiplerse, kültürler de, ilk çıktıkları yerden başlayarak yeni yeni sahalara sahip olmuşlardır. Bizim kültürümüz de yayıldığı her yere, aslından pek az bir kayıpla ulaşmış, ama özünü daima korumuştur.

İşte bu kültür akışı, bizim millî beraberliğimizin en büyük teminatıdır. Biz, bugün aynı atasözünü söyleyebiliyorsak, çocuklarımız aynı tekerlemelerle oynayabiliyorlarsa, türküler, ninniler, ağıtlar hep aynı kalıplara dökülebiliyorsa aynı ağacın dalları olduğumuz içindir. Bugün, Anadolu adını verdiğimiz yurt parçamızın her köşesinde ortak duygularımızın atasözü, deyim, mani, türkü, tekerleme, bilmece, masal, efsane, fıkra, vs. olarak aynı kalıptan çıkmışçasına benzerlik göstererek tesbit edilmesi, millî bütünlüğümüz için bulunmaz bir delildir. Hakkari'de A köyü için anlatılan bir fıkranın Toroslarda B köyü, Orta Anadolu'da C köyü, İç-Batı Karadeniz Bölgesinde Ç köyü, Doğu Karadeniz Bölgesinde ise D köyü için anlatılması bu beraberliğin işareti değil de nedir. Van'daki, Erzurum'daki, Tokat'taki, Konya'daki çocukların "aşık" adını verdiğimiz kemik oyununu oynamalarını, beraberliğin daha çocukluk çağlarında başlamasının en güzel örneği olarak gösteremez miyiz? Ya kuş efsaneleri. ... Yalnız Anadolu'da mı, bütün Türklerin yaşadığı bölgelerde hep aynı güzellikle ve benzer şekillerde anlatılmak suretiyle düşünce birliğimizin en güzel örneği olmuyorlar mı?

Atalarımızın bize miras bıraktığı en mânâlı kültür ürünü atasözlerimizdir. Asırların süzgecinden geçerek günümüzdeki en güzel ve en mânâlı şeklini alan bu sözler, bazen birkaç kelime ile, belki de dakikalar sürececek bir açıklamanın yerine geçiverecektir. Dilinin yapısı ve dil zevkinin gelişmesine bağlı olarak zaman içinde bazı değişikliklere uğrayabilen bu sözlerimiz için şu küçük değerlendirmeyi getirebiliriz:

- 1 — Bütün Türk dünyasında bilinip söylenen atasözleri,
- 2 — Yalnız Anadolu'da (veya Kıbrıs'ta, Azerbaycan'da) bilinip söylenen atasözleri,
- 3 — Sadece küçük bir bölgemizde bilinip söylenen atasözleri.

Şimdi, örneklerini de vererek atasözleri dünyamızın kapısını aralayalım. Kültür beraberliğimizi göstermek için ortaya koyacağımız pek çok delil, bir atasözümüzün yayılış sahasına işaret etmemiz halinde son derece sönük kalacaktır.

Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.

Her yerde gelin ve kaynana olacağına göre, bu atasözümüzü de Türklerin yaşadığı her yerde bulmamız mümkün olacaktır. Bölgemizin ilerinde bu atasözümüz nasıl söylenmektedir, evvela onu görelim.

- Erzurum/İlica/Ocak : Gızım sene diyirem, celinim sen anna (Geçmen 69)
 Erzurum/Hınıs : Kızım sene diyirem, gelinim sen anla (Alaattinoğlu 34)
 Kars/Ardahan : Kızım sana diyerem, gelinim sen eşit (Turan-)

Bu atasözümüzü, Türklerin yaşadığı her yerde bulmamız mümkündür. Bunlardan bir bölümünü şöylece sıralayabiliriz:

- Azerbaycan : Gızım sene déyirem, gelinim sen eşit
 Kırım : Kızım saŋa aytaman, kelinim sen dingle
 Türkmenistan : Gızım saŋa aydaying, gelnim sen düş (eşit)
 Karaimler : Kızım sana aytem, kelinim sen eşit
 Balkarlar : Kızım sanga aytama, kelinim sen eşt
 Kazan Tatarları : Kızım sinğa aytem, kilinim sin tıngla
 Başkırtlar : Kızım hiŋge aytem kilenem hin tıngla
 Karakalpaklar : Kızım sağan aytaman, kelinim sen tıngl
 Özbekler : Kızım senga aytaman, kelinim sen eşit
 Yeni Uygurlar : Kazım sanga aytay, kilinim sen tıngla
 Kırgızlar : Kereğim sağa aytam, kelinim sen uk
 Ulugum saga aytamın, uulum sen uk (Yüce 307-308)

Görüleceği üzere; kızım, sen-sana, gelin kelimeleri bütün örneklerimizde aynen yer almaktadır. Söyle- fiili ise bir örneğimizin dışında yerini ayt- fiiline terk etmiştir.

Şimdi de, bölgemizde söylenen bazı sözleri sunmak istiyorum.

1. *Tatlı dil ilanı deliğinden çıkarır.*

- Ardahan : Datlı dil ilanı deliğinden çıkarır (Turan-)
 Kağızman : Tatlı söz yılanı delikten çıkarır (Aydın 63)
 Tuzluca : Şirin dil ilanı deliyinnen çığardır (Adım 54)

2. *Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.*

- Ağrı : Yazın gölge hoş, kışın çuval boş (Kutlay 103)
 Erzurum/İl a : Yazın çölce hoş, gışın çuval boş (Geçmen 72)
 Kars/Ardahan : Yazın gölge hoş, gışın çuval boş (Turan-)

3. *Su uyur, düşman uyumaz.*

Erzurum	: Su uyur, düşman uyumaz (Manav 54)
Erzurum/Hınıs	: Su uyur, düşman uyumaz (Alaattinoğlu 35)
Kars/Tuzluca	: Su yatar, tüşmen yatmaz (Adım 54)

4. *Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork (sakın).*

Ağrı	: Suyun lal ahanından, insanın yere bakanından (Kutlay 103)
Erzurum/Şenkaya	: Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork (Öztürk 105)
Kars/Göle	: Suyun durgun ahanından, adamın yere bakanından (Şirin-)
Kars/Selim-Sarıkamış	: Suyun lal akını, insanın yere bakanı (Çoşkun 23)

Bazı atasözlerimizi Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan benzerleriyle değerlendirecek ilgi çekici durumlar ortaya çıkacaktır. Bizim, Anadolu'muzda söylediğimiz atasözlerimiz asırlardan beri hiç bir yakın münasebetimizin bulunmadığı soydaşlarımız arasında aynı canlılıkla yaşamaya devam etmektedir.

1. *Azacık aşım, kaygısız (ağrısız, kavgasız) başım.*

Erzurum/Şenkaya	: Asacık aşım, kaygusuz başım (Öztürk 95)
Kars/İğdir	: Azacığ aşım, ağrılmaz başım (Akyüz 226)

Bu atasözümüz, Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Az aşım, aurumağan başım (Németh 277)

2. *Akıl yaşta değil baştadır.*

Erzurum	: Akıl yaşta değil baştadır (Manav 20)
Erzurum/Hınıs	: Akıl yaşta deyil baştadır (Alaattinoğlu 33)
Erzurum/Şenkaya	: Akıl yaşta değil baştadır (Öztürk 94)
Kars/Ardahan	: Akıl yaşta değıl baştadır (Turan 149)
Kars/Tuzluca	: Ahıl yaşta degil baştadır (Adım 50)

Bu atasözümüz, Azerbaycan, Dobruca, Kumuk ve Yeni Uygur Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Azerbaycan	: Agıl yaşda olmaz, başda olur (Gülensoy 95)
Dobruca	: Akıl çaştta tuvul baştadır (Gülensoy 95)
Kumuk	: Hakil yaşta bolmas basta bolur (Németh 288)
Yeni Uygurlar	: Ekil yaşta emes başta (Çeneli 727)

3. *Aç tavuk (düşünde) kendini buğday (arpa, darı) ambarında sanır (görür).*

Erzurum	: Ac tavuğ cendini dari anbarında görür (Tanalp 80)
Erzurum/Hınıs	: Aç tavuk rüyasında darı görür (Alaattinoğlu 33)
Erzurum/Şenkaya	: Aç tavuk düşünde darı görür (Öztürk 94)
Kars/Göle	: Ac tövöh öznü anbarda görer (Şirin-)
Kars/Iğdır-Tuzluca	: Ac toyuh yuhusunda darı görer (Öcal 82, Adım 50)
Kars/Selim-Sankamış	: Ac tavuk düşünde darı görür (Çoşkun 12)

Bu atasözümüz Balkar Türklerinde, aynı mânâda, benzer kelimelerle, fakat biraz değişik olarak aşağıdaki gibidir.

Ta'uh tüşü tarı-bürtük (Pröhle 120)

4. *Araba devrilince (kırdıktan sonra, kırılınca) yol gösteren çok olur.*

Ağrı	: Araba devrildikten sonra yol görünür (Kutlay 100)
Kars/Selim-Sankamış	: Arabası devrilene yol gösteren çok olur (Çoşkun 13)

Bu atasözlerimiz Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Arba sinnan son yol görsetegen k'op bolur (Németh 276)

5. *Tok acın halinden bilmez (ne bilir).*

Erzurum	: Tok acın halinden ne anlar (Tüfekçi 35)
Erzurum/Hınıs	: Tok açın halinden anlamaz (Alaattinoğlu 35)

Bu atasözümüz de Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Aç hadirin t'ok bilmes (Németh 275)

6. *Ağlamayan çocuğa meme vermezler.*

Ağrı	: Ağlamayana meme yoğ (Kutlay 100)
Erzurum	: Ağlamayan çocuğa meme verilmez (Manav 53)

Kars/Göle : Ağlamıyana meme yoħdu (Şirin-)
 Kars/Tuzluca : Ağlamıyana meme yohdu (Adım 50)

Bu atasözümüz de Kumuk Türkleri arasında aşağıdaki gibidir:

Yılamagan yaşga emcek bermes (Németh 289)

Örnekleri çoğaltabiliriz. Atasözlerimizdeki bu beraberlik bize bir gerçeği göstermektedir. Bu özlü sözler, soydaşlarımızın yaşadığı bölgelerde hemen daima aynı şekli korumuştur. Aradaki maddî uzaklık, sözlerde aynı büyüklükte bir değişiklik meydana getirememiştir. Erzurum, Ağrı ve Kars illerimizin çeşitli köşelerinden derlenen bu sözler tam mânâsıyla bir beraberlik göstermektedir. Bu da bize, bölgemizin bütün köşelerinin aynı kültürün sağlam birer bekçisi olduğunu açık bir dille ortaya koymaktadır.

Atasözlerimizin hikmet dolu dünyasından bizi çocukluğumuza götürecek tekerlemeler dünyasına geçiyoruz. Her çocuk, çocukluk çağında pek çok tekerleme öğrenmiş ve yeri gelince de bunları kullanmasını bilmiştir. Hattâ her çocuk öğrendiklerine benzer birkaç tekerlemeyi de bizzat uydurmuşlardır. Bakınız, Erzurumlu bir çocuk, Alaca köyünden nasıl sesleniyor:

Leylek leylek havada,
 Yumurtası tavada
 Çağırın gelsin et yesin,
 Et yemezse dert yesin,
 Başına vurun kat yesin (Sarioğlu 187)

Bu çocuğumuzu Alaca köyünden alıp binlerce kilometre öteye götürür, Balkanların Makedonya bölgesine bırakırsak, her halde oradaki yaşlılarıyla kolaylıkla anlaşabilecektir. Oradaki soydaşları da onun söylediklerinden daha farklı bir şey söylememektedir. İşte, onların söylediği tekerleme:

Leylek leylek avada,
 Yumurtası tavada,
 Aydi çağırın et yesin,
 Et yemezse ot yesin (Zajaczkowski 29)

Şu mısralarla başlayan tekerlemeyi bilmeyenimiz var mıdır acaba? Sanıyorum: Eveleme develeme/Devekuşu kovalama. ... Bu tekerlememizin Anadolu'muzda çok yaygın olduğunu söylemiştik. Rahmetli hocamız

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, 1946 yılında Yozgat'ta bu tekerlemeyi aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir:

Eveleme develeme,
 Devi guşu guğalama,
 Hâlhada bülbül,
 Cuvarada sümbül,
 Navhat gelir
 Yazılarağ, cızılarağ
 Bir getere düzülerek
 Ancığ boncuğ bebek
 Sen ciğ çocuğ (Caferoğlu 167)

'Leylek leylek havada' tekerlemesini Makedonya'da söyleyen yavrumuz, bu tekerlememizi de aşağıdaki şekilde söylemektedir:

Eveleme develeme,
 Deve kuşu kovalama,
 Tazı tazı,
 Berber kızı,
 Ne vakit geldin,
 Çoktan geldim,
 Yazılalım bir tahtaya,
 Dizilelim bir sıraya,
 Oncuk boncuk,
 Leblebi çocuk (Zajaczkowski 29)

Tekerlemeler. ... Çocukluk günlerimizin şiir dünyası. ... Aradaki mesafe ne kadar büyük olursa olsun, aynı kökten beslenen dallar gibi hep aynı çiçeklerle meyve vermektedir.

Bilmeceler hemen her yaşın eğlencesidir. Zamanımızın büyük bir bölümünü alıp götüren elektronik âletlerin olmadığı devirlerde gece eğlenceleri arasında yüzük oyununun yanında bilmecelerin mühim bir yeri vardı. Bir kavramı, kelimelerle tarif ederken, onu, adeta gizlemeye çalışan bilmeceler, bizi şaşırtırken düşündüren eğlendirici bir oyundur. Benzetmenin en safi, açıklamanın en durusu ondadır. Tezat ve yanıltma onun başlıca hususiyetidir.

Erzurum'da derlenen aşağıdaki örnek bilmecemiz, benzer bilmecelerin nasıl bir dağılış gösterdiğinin en güzel örneğidir.

Dağda düleyman gördüm,
 Suda suliman gördüm,
 Yatır koca taş gördüm,
 Tuzsuz bişen aş gördüm (Akalin 229)
 (Koyun, balık, peynir, helva)

Bu bilmecenin bütün Türk dünyasında örneğini görebilmekteyiz. Ünlü Türkolog Andreas Tietze'nin, bu bilmecenin Türk dünyasındaki dağılışı gösteren mukayeseli bir incelemesi vardır. Erzurum'daki bilmecemizin diğer ülkelerdeki Türkler arasında aldığı şekillerden bazıları aşağıda gösterilmiştir.

- Azerbaycan : Dağda dileyman,
 Suda Süleyman,
 Ağır düşmüş daş,
 Duzsuz bişmiş aş.
 (Ayı, balık, ölü, helva)
- Türkmenler : Suda süleyman gördüm
 Dağda dalayman gördüm,
 Suvsuz bişen aş gördüm,
 Duzsuz bişen aş gördüm,
 Goynap duran daş gördüm.
 (Balık, dağ keçisi, kavurğa, helva, fasulye)
- Kırım Tatarları : Tagda taliman kurdük,
 Suda suleyman kurdük,
 Yerde et sakalı kurdük,
 Kuneşte pişmiş aş kurdük,
 Kubuk kuskan taş kurdük,
 (Ayı, balık, horoz, karpuz, sabun)
- Özbekler : Suvda süleymanı kördim,
 Köçadä gädaymanı kördim,
 Yumalap yatğan taşnı kördim,
 Be tuz pişkan aşnı kördim.
 (Balık, tavuk, kavun, helva)
- Kazaklar : Qırdan hıratman kördim,
 Sudan süleyman kördim,

Hayrılıp turğan tas kördim,
Tuzsuz pisken as kördim.
(Değirmen, un)

Bu bilmecenin Anadolu'da tesbit edilen 50'den fazla benzer şekli, Başgöz-Tietze kataloğunda 1039 numarada yer almaktadır.

Geçtiğimiz yıllarda bir batılı tarafından kaleme alınan bir makalenin adı çok ilgi çekicidir: "Bütün Türkler Arasında Ortak Bilmecce Var mıdır?" Ingeburg Thalhammer adlı araştırmacı, makalesinin adındaki soruya "evet" cevabını vermektedir. Cevabı, "dudakların birbirine değmesi" olan bilmecneyi de, çeşitli Türk topluluklarından aldığı bilmecelerle, bu sorusunun örneklerinden biri olarak vermiştir. Biz de birkaç örneğini aşağıya alıyoruz:

- Anadolu : 'Gel' desem, gelmez,
'Gelme' desem, gelir.
- Azerbaycan : 'Dey, dey' deyerem, deymez,
'Deyme, deyme' deyerem, deyer.
- Türkmenler : 'Gel' diysem gelenek,
'Gelme' diysem gelyer.
- Başkırlar : 'Tey' tihen teymey,
'Teyme' tihen teye,
- Kumuklar : 'Gel' dese gelmey,
'Gelme' dese gele,
- Nogaylar : 'Kel Kel' desen kelmeydi,
'Kelme' desen keledi.
- Kırgızlar : 'Ti ti' desem tiymedi,
'Time' desem tiedi.
- Özbekler : 'Kel kel' desem kelmaydi,
'Kelma kelma' desem keladi.
- Uygurlar : 'Teg' desäm tegmeydu,
'Tegme' desäm tegidi. (Thalhammer 113)

Şu bir iki küçük örnekte de bu benzerlikleri bir defa daha göstermek istiyorum. Bölgemizin değişik yörelerinde tesbit edilen bilmeceler, Asya ve Avrupa'nın değişik bölgelerinde yaşayan soydaşlarımızın dilinde ne gibi benzer şekillere girmişler, onları görelim.

1. Erzurum/İlica : Yol üstünde çitli sandık/mezar (Yavuzer-)
- Erzurum/Şenkaya : Yol üstünde kilitli sandık/mezar (Öztürk 116)
- Kars/Göle : Yol üstünde kiliddi sandık/mezar (Şirin-)

Bu bilmecemizin Balkar Türkleri arasındaki şekli de şöyledir:

Zol usünde kiritli kübür/gabır (Pröhle 120)

2. Erzurum/Şenkaya : Ak odada sarı gelin oturur/Yumurta (Öztürk 121)

Bu bilmecemizin Balkar Türkleri arasındaki şekli de şöyledir:

Ak kalada sarı biyce/yumurmanın sarısı (Pröhle 120)

3. Erzurum : Alçacık tepe/Çıngırahlı küpe/nohut fidanı (Akalin 30)

Bu bilmecemizin Kazanlı ve Balkar Türkleri arasındaki şekilleri de aşağıdaki gibidir:

Alçacık tepe/Çıngıllı küpe/biber (Cebeci 48)

Alçacık tepe/Çengelli küpä/kızılıcak (Kakuk 264)

Bilmece bahsi için son olarak şunları söyleyebiliriz: Asya'nın ortalarından Avrupa'nın ortalarına kadar uzanan geniş bir bölgede sorusunun yapısı aynı olan, cevabı aynı olan bilmecelerin varlığı bir kültür bütünlüğünün en güzel örneğidir. Şenkaya'da, Göle'de, Ağrı'da, İlica'da yaşayan insanımız nasıl aynı bilmeceyi söylemişse, Çin'de yaşayan Yeni Uygurlarla, Avrupa içlerinde yaşayan soydaşlarımız da aynı bilmeceleri söyleyivermişlerdir. Bu da ortak bir kültürün değişik coğrafyalarda boy atmasının en tabii neticesidir.

Türküler, Türklerin sevinçlerini, acılarını, hasretlerini dile getiren, hayatın hemen her safhasında söylenebilen kültür ürünleridir. Anadolu'da türküye karşı aşırı bir sevgi vardır. Türküler adeta onların ayrılmaz birer parçasıdır. Türkü söylenmeyen bir köyü düşünmek, yemek yemeyen bir insanı düşünmek kadar imkânsızdır. Daha çocukluk çağında başlayan

türkü söyleme tutkusu gittikçe gelişerek gençlik çağında en yüksek seviyesine ulaşır. Delikanlının dilinde evlenme arzusu olarak gördüğümüz türkü parçaları, genç kızımızın dilinde ise bir hayırlı kısmet olarak billurlaşır.

Türkülerimiz, Yahya Kemal'in mısralarında, bir yaz günü kafilelerle geçilen Tuna kıyılarına kadar hep aynı duygularla yayılmış, aynı sevgilerle söylenir olmuştur. Daha gramofonun bile icat edilmediği asırlarda aynı türkülerin ta Avrupa ortalarına kadar yayılmalarını nasıl izah edebiliriz ? Bizim insanımız köprüsüyle, camisiyle, hanıyla hamamıyla süslediği topraklara türküleriyle renk katmasını da bilmiştir. Bakınız, Geyik türkümüz nerelere kadar yayılmış.

Ben de gittim bir geyiğin avına,
Geyik çaktı beni kendi tavına,
Tövbeler tövbesi geyik avına,

Ala geyik dağlar senin yâr benim,
Geyik senle uğraşamam can benim (Güney 42).

Bazı kaynaklar bu türkümüzü Çukurova'ya, Gavur Dağları çevresine bağlarsa da, kesin olarak nerede doğduğunu söylememiz kolay olmayacaktır. Türkü bizim ya, nerede doğarsa doğsun.

Geçen asrın son çeyreğinden itibaren yarım asır Türk halk kültürüne hizmet eden, değerli talebeler yetiştiren Macar türkoloğu İgnaez Kunoş'un 1906'da neşrettiği *Adakale Türk Türküleri* konumuz için son derece değerli bir kaynaktır. Tuna nehri üzerindeki Adakale'de yaşayan soydaşlarımızın dilinde Geyik türkü şu şekilde geçmektedir :

Ben de gittim bir geyiğin avına,
Geyik beni çaktı kendi dağına,
Benden selâm olsun nazlı yârime.

Hayvan ile güleşemem, yâr benim,
Canım yâre kurban olsun, şan benim (Kunoş 24).

Tıpkı Geyik türkü gibi, bütün Anadolu'da sevilerek söylenen şu türkümüz, acaba nerelere kadar yayılmıştır dersiniz? Bir örneğini verelim, yeter.

Elinizden elinizden,
Bir kurtulsam dilinizden,
Yeşil başlı ördek olsam,
Sular içmem gölünüzden.

Kars'ımızın Tuzluca ilçesinde bir talebimizin derlediği bir maniye bakalım, hem de türkü olarak söylenilen bir maniye.

Gederem elinizden,
Gurtullam dilinizden,
Yaşıl baş ördek olsam,
Şu içmem gölünüzden (Sevilmiş 51).

Bulgaristan'daki soydaşlarımızın dilinden 15 yıl kadar evvel tesbit edilen şu şekil, aslından pek de farklı değildir.

Gidiyorum elinizden,
Kurtuluyorum dilinizden,
Yeşil başlı ördek olsam,
Su içmem gölünüzden (Zajaczkowski 135).

Makedonya'daki soydaşlarımızın dilinden 15-20 yıl evvel tesbit edilen şekil ise, bakınız, aslına ne kadar yakındır:

Çıkayım elinizden,
Kurtulsam dilinizden,
Yabanî ördek olsam,
Su içmem gölünüzden (Zajaczkowski 31).

Ah türküler, sizler, ne sınır tanırsınız, ne mesafe; aynı duyguları paylaşan Türk insanının her yöne doğru nota nota, nağme nağme yayılırsınız. Anadolu'nun sarp dağlarının geyik avcısı, Tuna boylarına kadar, kim bilir hangi sevginin peşine takılıp gitmiştir.

Manilerle türküler kardeş gibidir. Bir mani adeta büyüyerek bir türkü şeklini alır. Bugün dudaklarımızdan düşürmediğimiz nice türkümüz aslında iki, üç maninin alt alta gelmesiyle meydana gelivermiştir. Karanfilli türkülerimizi bir düşününüz, hepsi manilerle örülmüştür. Mani hasrettir, mani istektir, mani sevdadır, sevgilidir. Mani, sevgilisine kavuşamamış gencin vekilidir.

Meytup yazdım acele,
Al elinde hecele,
Meytup vehilim olsun,
Al goynunda gecele (Sevilmiş 66).

Tuzluca'da derlenen bu güzel manimiz Yugoslavya'nın Ohrid şehrinde yaşlı bir Türkün dilinde, bakınız nasıl söyleniyor:

Mektubimi yazdem acele,
Okuyamasen hecele,
Heceleyemeyesen,
Sok koynuna gicele (Kakuk 255).

Bu maniyi, bir Kırım Tatarı, Tuzluca'nın gencinden farklı söyleyecek değil ya ... O da aynı duygularla yüklüdür, o da aynı sevgiyi paylaşmaktadır.

Mektup yazdim ecele,
At holuna ecele,
Mektup benim vekilimdir,
Al hoynuna gicele (Chatskaya 350).

Dağlar, sevgilileri ayıran, sılanın yoluna harami gibi dikilen dağlar. ... Maniler dağları hep engel olarak görmüştür. Iğdır'da derlenen bir manimiz, bakınız neler söylüyor.

Bu dağlar olmasaydı,
Gülleri solmasaydı,
Ölüm Allah'ın emri,
Ayrılıq olmasaydı (Akyüz 208).

Ağrılı gencimizin ağzında bu mani hiç de değişmişe benzememektedir.

Bu dünya olmasaydı,
Lâlesi solmasaydı,
Ölüm Allah'ın emridir,
Ayrılıq olmasaydı (Kutlay 165).

Bulgaristan ile Yugoslavya'nın Struga şehrinde derlenen şu iki mani, Iğdır ve Ağrı'da söylenen şekillerden pek de farklı değildir.

Ah şu dağlar olmasaydı,
Çicekler solmasaydı,
Ölüm Allah'tan gelir,
Ayrılık olmasaydı (Zajaczkowski 121).

Şu dağlar olmayaydı,
Çiçeği solmayaydı,

Ölüm Allah'ın emri,
Ayrılık olmayaya (Kakuk 258).

Tuzluca ve Bulgaristan'da derlenmiş şu iki maniyi sadece okumakla yetinelim; benzerlik kendiliğinden görülecektir;

Mercimek gile gile
Ölçerem sile sile,
Eşidem yârim gelmiş,
Çıharam güle güle.
(Sevilmiş 65)

Mercimek ektim kile kile
Ölçerim sile sile,
Akşama yârim gelecek,
Çıkayım güle güle.
(Zajaczkowski 145)

Tut ağacı buruldu,
Dibinde su duruldu,
Herkesin yârı geldi,
Menim boynum buruldu.
(Sevilmiş 79)

Dut ağacı buruldu,
Altına sular buruldu,
Erkesin yari yanında,
Benim yarım buruldu.
(Zajaczkowski 132)

Maniler dünyasının renk renk, nakış nakış işlenmiş mısralarında yakalayabileceğimiz paralellikler o kadar çoktur ki, hepsini tesbit etmek bile uzun yıllarımızı alabilir. Birkaç örnekle bu bahçenin de kapısını kapatıyorum.

Belki, geleceklere dair bir şeyler öğrenmek isteyen Aras boyundaki, Toroslardaki, Makedonya'daki genç kızlarımız bir mantıyar manisiyle bu kapıyı yeniden açabilirler.

Anadolu'nun dört bir bucağını bir efsane demeti halinde Türk okuyularımıza sunduğumuz ve dört yıl evvel Japoncaya tercüme edilen *101 Anadolu Efsanesi* adlı eserimde şöyle demiştim: "Anadolu baştan başa efsanedir." Bu sözüme yeni bir genişlik kazandırıyor ve "Türk dünyası baştan başa efsanedir" diyorum. Yalnız Ağrı Dağları için söylenen efsaneler bile başlı başına bir kitabı doldurabilir. Abdurrahman Gazi için anlatılan efsane o kadar çok dal budak salmıştır ki, adeta ortaya yeni efsaneler çıkmıştır. Munzur Dağlarının ünlü velisi Munzur Baba, Polanya'da Evliya Kontuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu kapıyı aralarken çok dikkatli olmak zorundayız. Bizim olanla bizim olmayanın yanyana anlatıldığı düşünülürse, bilhassa Yunan mitlerinin her an taze tutulmasına hususî gayret sarfeden aydınlarımızın var olduğu unutulmazsa bu mesele de kolaylıkla halledilebilir. Türk insanının efsaneye karşı olan aşırı ilgisi her

köyü, her kasabayı taşıyla, toprağıyla, insanıyla, bitkisiyle bir efsaneler cenneti haline getirivermiştir. Bu sahaya yıllarını vermiş muhterem büyüğümüz Mehmet Önder'in on yıl kadar evvel bir tebliğini sunarken söylediği bir cümleyi hâlâ hatırlıyorum: O, Konya'daki Mevlânâ Tetkikleri Enstitüsü Salonunda şu mealde bir cümle söylemişti: "Bu salonu merkez olarak alan 100-150 metre çaplı bir dairenin içine 30-40 tane efsane sığdırabilirsiniz."

Yusufçuk kuşunu hepimiz biliriz. Görmemişsek bile adını işitmiş, hikâyesini dinlemişizdir. Oltu'da anlatıldığına göre, Yusufçuk yaramaz bir çocukmuş. O hiç söz dinlemez, olmadık yaramazlıklar yaparmış. Bir gün annesi süt pişirirken o, sütü içmeye çalışıvermiş. Buna kızan annesi, elindeki kepçeyle Yusuf'un başına vurup şöyle deyivermiş:

"Sen kuş olup pırlayasın, bir daha gözüm görmeye."
Yusuf bir kuş olup uçuvermiş. (Sakaoğlu 1976/188-189).

Yusufçuk kuşunun efsanelerini anlatmakla bitiremezsiniz. Her bölgede daha değişikleri, daha güzelleri anlatılır. Ayrıca o, Türk dünyasında değişik adlarla anıldığı gibi, birbirinden güzel efsanelerin de uçar kahramanı oluverir. İşte sizlere iki tanesi. Birisi Gaziantep'te anlatılan *ibibik kuşu efsanesi*, diğeri Azerbaycan'da anlatılan *şanapipik efsanesi*.

Gaziantep'te anlatırlar ki, ibibik kuşu vaktiyle yeni bir gelinmiş. Güzelliğini görmek, daha da güzelleşmek için sık sık aynanın karşısına geçer, kendisini seyredermiş. Yine bir gün aynanın karşısına geçmiş, saçlarını tarıyormuş. O, bu işi dalgın dalgın yaparken kapı açılır ve içeriye kayınpederi girer. Bir an geleni farkedemeyen gelin saçlarını taramaya devam eder. Tabii bu arada kayınpederi de gelini başı açık görür. Gelin bu duruma çok üzülür, içi içini yemeye başlar:

"Kayınbabam beni başı açık gördü; aman ya Rabbim, ben bundan sonra yüzüne nasıl bakarım."

Gelinin bu samimî utanması karşısında Allah onu ibibik kuşu haline getirir. Kuşun başındaki kepezi de saçını tararken başında kalan tarağı imiş. (Sakaoğlu 1976, 182-183).

Azerbaycan'da anlatılan şanapipik kuşunun efsanesini de bölge ağzı ile verelim, bakalım bu gelinin başına neler gelmiş.

Şanapipik eveller gelinimiş. Bir defe başını yuğumuş. Bu vaht onun gaynatası içeri girer. Gelin utanır. Allah'a yalvarıp deyir:

“Ay Allah, kayınatam saçlarımı gördü. Men hecaletden onun üzüne bahabilirem. Meni ya daş ele, ya da guş.”

Gelin guşa çevrilir. Darağı başında galır. Şanapipik olur. Şanapipik çölde yaşasa da abadlıgdan coh uzağa getmir. (Üresin 17).

Kaçak sevgililerin sık sık gazete sayfalarında görüldüğü bir gerçektir. Başlık parasının çokluğu, iki aile arasındaki eski bir anlaşmazlığın tazelenmesi, damadın fakir olması bu kaçıyı hazırlayan sebeplerden birkaçıdır. Sevgi bütün bu engelleri aşmaktadır. Aşmaktadır ya sonu bazen üzerlerinde beyaz güvercinlerin uçtuğu birer mezarla bitmektedir. Bunların en gönül yaralayıcısını şöyle dile getirebiliriz:

“Kars’ın Tuzluca ilçesinin İğdır ilçe hududuna yakın bir yerinde taşlardan meydana gelmiş bir yığın vardır. Halk bu taş yığımına, mahalli söyleyişle “Oğlan-gız gebiri” demektedir. Pek çok taş yığımına atfedildiği gibi bunu da güzel bir hikâyeye bağlamışlardır.”

“... Vaktiyle çevredeki köylerden birinde, delikanlının biri gönlünü köyün güzeline kaptırır. Kız da genci sever, aşkına karşılık verir. Fakat babası bu işe “Olmaz!” der de başka bir şey demez. ... Delikanlı ile sevgilisi bir olup kaçarlar. Kızın babası da duyar duymaz adamları ile beraber peşlerine düşer. ... Derken takipçiler öndekilere yetişirler. Baba, delikanlıya acımadığı gibi evladına da acımaz, ikisini de oracıkta öldürür.” (Sakaoğlu 1976, 67-68).

Ancak bütün kaçaklar bu akıbeta uğramazlar. Bazıları maddî mânâda kavuşamazlarsa da ruhları her dem birbirinin nefes alışını hisseder gibidir.

Mersin’de anlatılan “Menekşe Kalesi’ndeki Heykeller” efsanesi ile Asya Türklerinden olan Kumuklar arasında anlatılan efsane adeta birbirinin ikiz kardeşi gibidir. Sevgide, kaderde ve ölümden bir olan bu Anadolu Türk gençleri ile Kumuk bölgesinde yaşayan Türk gençlerinin alinyazıları adeta bir efsanede birleşivermiştir.

Mersin’e 40 kilometre uzaklıkta Menekşe Kalesi adı verilen tarihî kalıntılar vardır. Bu kalenin çevresindeki pek çok şey gibi, hemen girişte duran biri erkek, diğeri kız süretindeki heykele de çevre halkı uygun hikâyeler atfeder. Bunlardan birisi şöyledir:

“Civar köylerde oturan genç kız ile delikanlı birbirlerine gönül verirler. Yaşları henüz yirminin altında. ... Ama aileleri bu iki genci birbirine vermeye razı değildir. Kızın babası vermek istemez, oğlanın babası almak

istemez. Sevginin temiz ateşiyle yanıp tutuşan gönüllere kavuşma ümidi verecek bir su lâzımdır artık. Onun da bir tek yolu vardır: Kaçmak, birlikte kaçıp uzaklara gitmek.”

“... Binerler atlarına ve kaybolup giderler gecenin karanlığı arasında. Neden sonra kızın babasının haberi olur. Hemen adamlarını yanına alıp birkaç koldan kaçakları takibe başlar. Sonu belli olmayan bir kovalamacadır bu. ... Arkadan gelenlerden bir kol Menekşe Kalesi'nin girişinde kıştırır bunları. Artık kurtuluş ümidi kalmamıştır. Üzerlerine pek çok silah çevrilmiştir. Kız, kurtuluşu Allah'a sığınmakta bulur ve başlar dua etmeye:

“Allah'ım, ya bizi bu zalimlerin elinden kurtarıp birbirimize bağışla, veya ikimizi şuracıkta donar taş eyle.”

Kızın duası kabul olur, sevdiği delikanlı ile birlikte Menekşe Kalesi'nin girişinde taş olup kalırlar. (Sakaoğlu 1976, 29-30).

Kumuklar arasında, biraz da uluhiyyet izafe edilerek anlatılan efsanemiz ise şöyledir:

“İnguşların oturduğu bir köyde, zengin ve tanınmış bir ailenin güzel bir kızı vardı. Yakın köylerden birinde oturan yakışıklı bir genç, düğün eğlencelerinden birinde bu kızı görür. Kız oğlana âşık olur ve oğlanın ailesi kızı ister. Fakat kızın ailesi vermez, oğlan tarafının fakirliğini ileri sürerler.

Gençlerin sevgisi ise devam etmektedir. Sonunda kaçmaya karar veren âşıklar, kızın hizmetkârının yardımı ile bu işi başarırlar. Ama babası bir atlılar alayı ile takibe çıkar. Kaçaklar, evvela takipçilerin sesini, sonra da atlarının soluğunu işitirler; biraz sonra öleceklerini anlarlar. Tanrı'ya yalvarırlar, takipçilerin eline düşmektense kendilerini taş etmesini dilerler. Onlar iki müslüman mezar taşı şeklinde taş kesilirler. Orası 1925 yıllarında ziyaret yeridir ve hacılar orada dua ederler. Çünkü onlar Tanrı'nın sevgili kullarından sayılırlar.” (Sakaoğlu 1980, 61).

Efsaneler de, diğer kültür ürünlerimiz gibi bir bareberliğin, aynı köke bağlı olmanın vazgeçilmez örneklerindedir. Menekşe Kalesi ile ilgili efsaneyi anlatan ihtiyar, Kumuk Türklerinin adını bile işitmemiştir. Acaba yarım asır evvel Kumuk efsanesini anlatan soydaşımız yeryüzünde Mersin diye bir yerin varlığından haberdar mıydı? Sanmıyoruz. Onlar, bir kültürün değişik toprak parçalarındaki temsilcilerinden başka bir şey değildiler, o kadar.

Masallar bize çocukluğumuzu hatırlattığı gibi, çocuklarımızı da hatırlatır. Pedagoji ilmi çocukların mutlaka masal dinleyerek büyümeleri gerektiğini söylemektedir. Ne var ki, çocukluğunda dinlediği masalları hatırlayabilenlerimizin sayısı pek azdır. Hayalden hakikate geçişte birer köprü başı olan masalları unutulmanın tozlu raflarına kaldırmış bulunuyoruz. Bir torunun ninesinden masal isterken takındığı yalvarış havasını gidermek kim bilir hangi büyük iyiliklerin kapısını açıverecektir. Çocuk ruhuna olduğu kadar yetişmiş insanın eğlence dünyasına da hitap edebilen pek çok masalımız vardır. Onlar, adeta bugünün modern hikâyeleri gibidir. Masallar, sağlam kuruluşları, zengin motifleri ile birer dikkatin eseridir.

Masallarımız arasında başka milletlerin masalları ile beraberlik gösterenler oldukça fazladır. Ancak, sadece bizim insanımızın anlattığı pek çok masalın varlığı da unutulmamalıdır. Anadolu'da anlatılan *Muradına Nail Olmayan Dilber'i*; *Fesleğenci Güzeli* 'ni; *Ne idim, Ne Oldum, Ne Olacağım*'ı Avrupa ve Asya'da yaşayan Türkler arasında da dinlemek her zaman için mümkündür.

Erzurum, Ağrı ve Kars illerimizi içine alan bölgemizin manevî kültür ürünleri ile diğer illerimizden derlenen aynı mahiyetteki ürünlerin mukayesesi bizi şöyle bir neticeye ulaştıracaktır; Bölgemiz, Anadolu'muzun bir parçasıdır. Anadolu'nun tamamına hakim olan kültür, bölgemizde de aynen yaşamaktadır. Ayrıca, 'Dış Türkler' adını verdiğimiz, Anadolu dışında yaşayan soydaşlarımızın kültürleri ile bölgemizin kültürü arasında da büyük bir benzerlik görülmektedir. Yeni Uygurların, Kumukların, Kazakların, Özbeklerin, Kırgızların, çoğunluğu Balkanlarda yaşayan Avrupa Türklerinin kültür dağarcığı benzer meyvelerle doludur, Kültür vazosunu hep aynı renkteki, aynı kokudaki, aynı güzellikteki çiçekler süslemektedir. Bize ait olduğu için, bir adına da "Türk Kültürü" dediğimiz millî kültürümüz Anadolu'muzda tam bir bütünlük göstermektedir. Aynı malsaldan zevk alan, aynı türküyle hoşça vakit geçiren, aynı bilmeceye cevap arayan, aynı tekerlemeyle ebe seçen, aynı ninniyle çocuk uyutan bir toplulukta ortak ve bölünmez bir kültür birliği var demektir. Anadolu'muz buna en güzel örnektir. Bu millî kültürümüze sahip çıkalım, onu yaşatmaya devam edelim. Bu millî bir vazife olduğu kadar vicdanî bir vazifedir de. Unutmayalım, Gazi Mustafa Kemal Atatürk, "Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür," demiştir. Cumhuriyetimizin temelini sağlam olarak ayakta durmasını istiyorsak kültürümüze sahip çıkalım.

BİBLİYOGRAFYA VE KAYNAKLAR

- A.CAFEROĞLU, *Orta-Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul 1948.
- ABDULLAH ADIM, *Tuzluca Folkloru*, Erzurum 1970 (tez).
- ABDURRAHMAN COŞKUN, *Çukur Türkmenlerinden Folklor Derlemeleri*, Erzurum 1971 (tez).
- ABDÜLFEYZ SEVİLMİŞ, *Tuzluca Bölgesi Azeri Mani ve Bayatıları*, Erzurum 1976 (tez).
- AHMET CEBECİ, "Deliortman Bilmeceleri", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1974*, Ankara 1975, s. 35-54.
- ANDREAS TIETZE, *The Koman Riddles and Turkie Folklore*, Berkeley 1966.
- AYHAN KUTLAY, *Ağrı Folkloru ve Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1972 (tez).
- CAHİT ÖZTELLİ, *Evlerinin Önü*, İstanbul 1972, s. 317-318.
- EFLATUN CEM GÜNEY, *Halk Türküleri*, cilt 2, İstanbul 1956.
- ENSAR MANAV, *Erzurum Umudum Köyü Folkloru*, Erzurum 1981 (tez).
- ENSAR TURAN, *Ardahan Folkloru*, Erzurum 1973 (tez).
- GÜLSÜM SARIOĞLU, *Alaca Folkloru*, Erzurum 1972 (tez).
- HAYATİ YAVUZ, *Erzurum Yoncalık Köyü Folkloru*, Erzurum 1975 (tez).
- IGNAEZ KUNOŞ, *Ada-Kalei Török Népdalok*, Budapeşte 1906.
- INGEBORG THALHAMMER, "Bütün Türkler Arasında Ortak Bilmeceler Var mıdır?" (çev.: Nevzat Gözaydın), *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1983*, Ankara 1984, s. 105-122. Almancası aynı yerde s. 81-103'tedir.
- İBRAHİM ALAATTİNOĞLU, *Hınıs Folklorundan Örnekler*, Erzurum 1979 (tez).
- İLHAN ÇENELİ, "Yeni-Uygur Atasözlerinden Örnekler", *Türk Kültürü*, 22 (259), Kasım 1984, s.726-730.
- İNAYET AKYÜZ, *İğdir Azerilerinin Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1968 (tez).
- JULIUS NÉMETH, "Proben der Kumukischen Volksdichtung", *Keleti Szemle*, 12 (3), 1911-1912, s. 274-308.
- KEMAL ÖZTÜRK, *Gözebaşı (Şenkaya) Köyü Folkloru*, Erzurum 1978 (tez).
- LÜTFULLAH SAMİ AKALIN, *Erzurum Bilmeceleri*, İstanbul 1954.
- MÜNEVVER TÜFEKÇİ, *Norşen-Kumluyazı Köyü (Erzurum) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1978 (tez).
- NİMET GEÇMEN, *Ocak Köyü (Erzurum) Folklor ve Etnoğrafyası*, Erzurum 1982 (tez).

- NURİ YÜCE, "Türk Şivelerindeki Atasözlerinde Uygunluk", *Türk Kültürü Araştırmaları*, sayı 17-21, cilt 1-2, 1979-1982, s. 306-311.
- O.CHATSKAYA - M.K. DMITRIEV, "Chanson Tatares de Crimée/Recueillies et traduites", *Journal Asiatique*, 208 (2), Nisan-Haziran 1926, pp. 341-369.
- ÖMER ASIM AKSOY, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1971.
- RECEP ŞİRİN, *Göle Folklor ve Halk Edebiyatı Örnekleri*, Erzurum 1980 (tez).
- SÜLEYMAN AYDIN, *Kağızman Folkloru*, Erzurum 1970 (tez).
- TUNCER GÜLENSOY, "Türk Dünyası Atasözlerinin Anlam Yönünden Benzerlikleri Üzerine Notlar", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1974*, Ankara 1975, s. 93-101.
- TURGUT ÖCAL, *İğdir Folklor ve Etnoğrafyası*, Erzurum 1970 (tez).
- UMRAN TANALP, *Güzelova (Tufanç) Köyü Folkloru ve Etnoğrafyası*, Erzurum 1972 (tez).
- VEYSEL ÜRESİM, *Azerbaycan'da Yaşayan Efsaneler*, Erzurum 1982 (tez).
- WILHELM PRÖHLE, "Balkarische Studien II", *Keleti Szemle*, 16, 1915-1916, s. 104-243.
- WLODZIMIERZ ZAJAEZKOWSKI, "Türkische Sprachproben aus Mazedonien", *Folia Orientalia*, 9, 1968, s. 19-51.
- ZSUZSANNA KAKUK, "Die türkische Mundart von Küstendil und Michoïlovgrad", *Acta Linguistica A.S.H.*, 11 (3-4), 1961, s. 301-386.
- , *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara 1980.
- , "Çok Cevaplı Bir Türk Bilmecesinin Çözülmesi", (çev.: A.Levent Alpay), *Folkloru Doğru*, (37), Aralık 1974, s. 14-28.
- , "La Dialecte Ture D'Ohrîd en Macedonie", *Acta Orientaliae A.S.H.*, 2 (2-3), 1972, pp. 277-282.
- , "Türkische Vierzeiler-Mani aus Bulgarien", *Folia Orientalia*, 14, 1972-1973.

